

Muutaman vuosituhannen takainen kuuntelutesti

KALEVI WIIK *Ikivanha kuuntelutesti. Ääntäjinä kantagermaanit, kuuntelijoina kantasuomalaiset*. Turun yliopisto. Fonetikka. Turku 1989. 65 s. ISBN 951-880-343-9.

Kalevi Wiik, joka viime vuosina on eri yhteyksissä käsitellyt suomen kielen historiaan liittyviä kysymyksiä, on ottanut 1989 ilmestyneessä kirjassessaan tarkasteltavaksi myös itämerensuomen vanhat germaaniset lainasanat ja kokeillut, miten nykyisiä fonetiikan menetelmiä, mm. kuuntelutestiä, voisi soveltaa ajanjaksona 2000 eKr. – 500 jKr. saadun suunnilleen 500 germaanisen lainasanan ensi tavun vokalismiin. Kun meidän aikamme suomalaiset englantia osaamattomat koululaiset tunnistavat äidinkielenään tätä kieltä puhuvien äännöksiä ja kuulevat esim. englannin lyhyen *i*:n (*sit*, *bit*, *fit* jne.) 70 %:ssa *i*:ksi ja 30 %:ssa *e*:ksi, voidaan olettaa samankaltaisten »kuuntelutestien» muodostaneen osan jokapäiväistä elämää kantasuomalaisten esi-isiemme ollessa jatkuvassa yhteydessä kantagermaa-

nien kanssa. »Kuulemistarkkuus» ei varmasti tuolloinkaan ilmeisen läheisestä kanssakäymisestä huolimatta saavuttanut optimaalista tasoa, kun vokaalisysteemit olivat toisistaan poikkeavat.

Kantagermaanisella taholla oli aikaisemmassa vaiheessa vain neljä lyhyttä vokaalia (*i, u, e, a*), myöhemmässä vaiheessa tuli vielä viideskin (*o*). Varhaiskantasuomessa taas vokaaleja oli seitsemän (*i, y, u, e, o, ä, a*), myöhäiskantasuomalaisena aikana kahdeksan (kun *ö* tuli mukaan). Olennainen ero oli siinä, että kantasuomessa oli kolmijako suppeiden vokaalien kesken (*i, y, u*) ja varhaisvaiheessa, myöhemmin myös keskivokaalien kesken (*e, ö, o*), kun taas kantagermaanisissa vastaavien vokaalien alueet olivat jakautuneet kahtia (*i, u* ja *e, o*). Tällaisen kahden kielen systeemien välisen väljyyssaitteiden eron voi hyvin olettaa aiheuttavan Wiikin esittämiä identifioimisvirheitä: kolmiväljyyksisen kielen puhuja saattaa kuulla kaksiväljyyksisen kielen allofoneja ylitarasti, kun taas kaksiväljyyksisen kielen puhuja kuulee kolmiväljyyksistä kieltä alitarasti. Samaa epätarkkuutta voi tietysti otaksua myös väljien vokaalien kuulemisessa, kun suhde on 2:1 (kantasuomessa *ä, a* ja kantagermaanisissa *a*). Kantasuomalaiseen lainasanastoon sovellettuna tämä selittäisi sen, miksi esim. germaaninen *i* voi edustua paitsi *i:nä* (*tila, tina* jne.) myös *y:nä*: *py(y)hkiä* ~ kantagerm. **wiskian-*. Viimeksi mainitussa tapauksessa on mahdollista olettaa jo kantagermaanisissa *i:llä* olleen labiaalisen konsonantin vieressä *y*-mäinen allofoni, jonka kantasuomalaiset samastivat omaan *y:hynsä*. Sen sijaan ilmeisesti myöhemmän kantasuomen ajan substituutioihin kuuluu *vihko* ~ kantagerm. **wiskō*, mikä poikkeaa alkukonsonantinkin edustuksen puolesta edellisestä. Varhainen on myös oletettu *e:n* korvautuminen *y:llä* *l:n* edellä kahdessa tapauksessa (*hylje, kylvää*), myöhemmissä lainoissa on tässä kuten muissakin asemissa yleensä *e* (*helppo, kello, kernas, merita, teljo* jne.).

Nämä ovat kuitenkin selvästi vain yksittäisiä allofonitapauksia, samoin kuin ainutkertainen on Wiikin mainitsema kantager-

maanisen *u:n* »väljentyntä eli *o*-mainen allofoni mm. silloin, kun seuraavassa tavussa oli *a*»: kantagerm. **burdaz* ~ suom. *porras* (s. 50). Toisaalla (s. 36) hän kuitenkin ottaa huomioon sen mahdollisuuden, että *porras* olisikin peräisin fonologistuneen kantagermaanisen *o:n* sisältäneestä muodosta (**bor-da-*), sekä vielä senkin, että sana olisi lainautunut gootista, missä *u* väljeni *o*:ksi mm. *r:n* edellä (pantakoon merkille, että gootti mahdollisena lainanantajakielenä mainitaan myös s. 11 ja 40). Aivan yhtä lailla selittyvä *into* ilmeisesti helpommin kantagerm. **inþōn-* (kantaskand. **inþō*) muodosta kuin varhemmasta **enþōn-*asusta, vaikka viimeksi mainitussa tapauksessa *e:llä* saattoikin hyvin olla *n:n* etisessä asemassa *i*-mäinen allofoni (s. 22, 49); *e*-astetta voi hyvin sen sijaan edustaa Wiikin tutkimuksen ilmestymisen aikoihin lainasanaesitytetty *entää* ~ kantagerm. **enþan-*.

Jonkin verran useampia esimerkkejä on niistä tapauksista, joissa »kantagermaanin lyhyillä takavokaaleilla oli hiukan etisempi allofoni palataalisten konsonanttien yhteydessä» (s. 36) eli joissa kantagermaanin *a*:ta vastaa kantasuomen *ä*, *u*:ta *y*: *häpeä, kärsiä, kärväs, ?äes, ?äkä; kyäs, hypätä, kynä, nypätä, pyrkiä*. Wiikin mukaan varsinkin palataalis-velaariset konsonantit *j, k* ja *h/χ* olisivat olleet vaikuttamassa kyseisten vokaalien etistymiseen. Jo aiemmin on Tette Hofstra (Ostseefinnisch und Germanisch, 1985 s. 122) kiinnittänyt huomiota useammassa tapauksessa todettavissa olevan germaanisen originaalin toisen tavun *i:n* (*j:n*) mahdolliseen palataalistavaan vaikutukseen; hän mainitsee tällöin mm. myös ensi tavun diftongitapauksen *äiti* (~ kantagerm. **aiþi-*). Toisaalta olisi kyllä syytä muistaa, että niin laina- kuin omaperäisesäkin sanastossa esiintyy runsaasti taka- ja etuvokaalin vaihtelua, mikä itämerensuomalaisena ilmiönä on varmasti palautettavissa kantasuomeen. Wiikin mainitsemissa lainasanaesimerkeissään sellaiset kuin *nasia/näsiä, pursto/pyrstö* ja *ruha/ryhä* edustavat (itämeren)suomen kahtalaisuutta.

Kantagermaanisten pitkien vokaalien tunnistaminen kävi kantasuomessa ainakin

Kirjallisuutta

sen alkuvaiheessa suurelta osin mutkatomemmin; varhaiskantasuomen systeemiin kuuluivat $\bar{i}$, $\bar{u}$, $\bar{e}$ ja $\bar{o}$, ja samat pitkät vokaalit esiintyivät germaanisella taholla. Myöhäiskantasuomessa tavattiin sen sijaan toisin kuin kantagermaanissa kaikkien lyhyiden vokaalien pitkätkin vastineet. Kantagermaaniset pitkät vokaalit $\bar{i}$, $\bar{u}$ ja $\bar{o}$ ovat kantasuomalaiset yleensä tunnistaneet samoiksi vokaaleiksi (esim. *kiiras*, *kuuro*, *vōkra > *vuokra*). Varhaiskantagermaanin neljäs pitkä vokaali, $\bar{e}$ eli $\bar{e}^1$, muuttui laadultaan vähitellen ensin väljemmäksi $\bar{e}$:ksi sekä siten pohjoisgermaanisessa ja ainakin osittain länsigermaanisessa kielimuodossa takaisemmaksi $\bar{a}$:ksi; myöhäiskantagermaanissa systeemiin tuli uusi $\bar{e}$ eli $\bar{e}^2$. Kantasuomeen saaduissa $\bar{e}^1$:n originaaliin perustuvissa lainasanoissa tavataan kvaliteetiltaan kolmenlaista edustusta, mikä voisi johtua siitä, että »kantasuomalaiset ovat tunnistaneet näitä vokaaleja ja lainanneet kantagermaanisia sanoja äännekehityksen joka vaiheessa» (esim. *lieka*, *räkä*, *saatto* 'heinäruko') (s. 39–40). Wiik menee tässä yhteydessä vieläkin pitemmälle: mahdollisesti juuri mainittu kantagermaanisen $\bar{e}^1$:n äänne muutos tarjosi kantasuomalaisille ensimmäisen tilaisuuden kuulla pitkiä väljiä vokaaleja ja näin täydentää oman kielensä kvantiteettioppositio koskemaan myös *a*:ta ja *ä*:tä (s. 42). Lauri Posti on jo 1950-luvulla halunnut selittää monet kantasuomen keskeiset konsonanttien muutokset germaanivaikutukseksi (From Pre-Finnic to Late Proto-Finnic, *Finnisch-ugrische Forschungen* 31, 1953–1954, s. 1–91); Wiik on nyt laajentanut tämän germaanivaikutusta käsittelevän keskustelun koskemaan myös kantasuomen vokalismia.

Kantagermaanisista diftongeista *ai* edustuu kantasuomessakin yli kahdessa kolmasosaa tapauksista *ai*:na (*airo*, *haikara*, *tainio* jne.), liki neljänneksessä *ei*:nä (mm. *keidas*, *keihäs*, *leipä*), ja lisäksi tavataan muutama *äi*-tapaus (*äiti*, *räivä*) (taulukko 3 s. 24). Erilaisuus voisi Wiikin mukaan selittyä monellakin tapaa (s. 44): 1. kantasuomalaiset ovat saattaneet tajuta kantagermaanin *ai*:n epätarkasti »oman kielensä difton-

gittomuuden takia» (vrt. kantasuomen diftongien käsittelyyn s. 19 ja 21); 2. kantagermaanin *ai*:n alkusegmentin laatu on saattanut vaihdella laajalla alueella linjalla *a* – *ä* – *e*, koska diftongien alkusegmentteinä olivat vain foneemit *a* ja *e*; 3. kantagermaanisen ajan jälkeen tapahtui muutos *ai* > *æi* > *ei*, ja jotkut sanat on lainattu vasta tämän äänne muutoksen alettua; 4. myös itämerensuomesta tunnetaan äänne muutos *ai* > *ei* (*saiso*- > *seiso*-), jolloin *ai*-diftongillisina lainatut sanat olisivat vasta myöhemmin saattaneet muuttua *ei*-diftongilliseksi itämerensuomessa.

Jonkin verran yksinkertaisemmin näyttäisi sen sijaan selittyvän kantagermaanisten *eu*- ja *au*-diftongien edustus kantasuomessa (s. 24, 43–47). Edellisestä tavataan *eu* (*keula*, *teura* 'peräsin') ja etuvokaalinen *ey* > *öy* (*köyhä*, *pöytä*) sekä myös *iu* (*kiusata*, *liuta*, *riutta*); alkusegmentin *e*:n ja *i*:n ero voi perustua eriaikaiseen lainaamiseen ja heijastaa siis germaanisella taholla tavattavaa *eu* > *iu*-muutosta. Toisena mahdollisuutena Wiik mainitsee tässäkin tapauksessa tunnistusvirheen: germaaninen *eu* on kantasuomessa korvattu *iv*:llä tai *iu*:lla, koska kantagermaanin diftongin alkusegmentti on jo vanhaan ollut laadultaan varsin suppea ja *i*-mäinen. Kantagermaaninen *au*-diftongi voi edustua paitsi *au*:na (*hauta*, *nauta*, *rauta*), mikä on ylivoimaisesti tavallisin, myös *ou*:na (*joukko*, *roukkio*, *lounia* 'palkita'). Näiden *ou*-tapausten selityksenä Wiik pitää niiden eriaikaisuutta *au*-sanoihin nähden: joko ne on lainattu ennen esigermaanista *ou* > *au*-muutosta (*joukko*) tai siinä myöhäisgermaanisen kauden loppuvaiheessa, kun *au*-diftongin alkusegmentti alkoi *u*:n vaikutuksesta pyöristyä (*roukkio*, *lounia*), toisin sanoen kantagermaanisen kauden ääripäisessä. Tässä yhteydessä voisi kysyä, eikö myös itämerensuomalaisella taholla olisi voitu päästä sporadisen alkusegmentin labiaalisumisen kautta ainakin joissakin tapauksissa *ou*-muotoihin. Esim. skandinaavisena lainana pidetystä *maukku* 'mätipussi yms.' -sanasta tavataan variantit *mäykky*, *moukku*, *möykky*, ja vastaavanlaisia muotoja edustavat sellaiset omaperäisiksi katsotut sanat

kuin (itämeren)suomen *haukutella*, *houkutella* ja *hauri*, *häyry*, *höyry*, lyydin *hauru*, viron *aur*, *our*, liivin *our*, tai balttilaisiksi lainasanoiksi arvellut *kouko*, *louhia* ja *rouhia*, joiden originaaleissa on *au* jne. Tämä *au* > *ou* itse asiassa paljolti rinnastuu käsitelyyn *ai* > *ei* -muutokseen.

Edellä esitetyt ovat vain muutamia ja josain määrin yksinkertaistettuja esimerkkejä Wiikin toimeenpaneman »ikivanhan kuuntelutestin» tuloksista ja päätelmistä. Selkeästi kirjoitettua tekstiä on havainnollistettu taulukoin ja diagrammein. Kaiken kaikkiaan tämä testi näyttäisi osoittavan, että kantasuomalaiset ovat kuulleet germaanien äännökset varsin hyvin, koska epätarkkuuksia on sittenkin suhteellisen vähän. Todistaisiko se juuri kontaktien tiivyydestä? Mutta kysyä voi myös, vaaniiko näitä asioita käsitellessä kehäpäätelmän vaara: Vanhoja germaanisista lainasanoja etsittäessä ja esitettäessä sekä esitettyjä etymologioita hyväksyttäessä on tähän asti pidetty yleensä varsin tiukasti kiinni lainanantaja- ja lainansaajakielen ensi tavun vokalismien vastaavuudesta. Näiden tutkimusten tuloksena saatuun lainasanamateriaaliin perustuu myös tässä käsitelty testi, joten poikkeamia ei voi olla paljon odotettavissakaan. Wiikin tutkimuksen ansioksi onkin ennen muuta luettava se, että siinä on kiinnitetty paljon huomiota juuri noihin poikkeamiin ja pyritty selvittämään niiden mahdollisia syitä. Ne on voitu perustella joko foneettisesti ymmärrettävän »kuulovirheen» avulla samoin kuin ottamalla huomioon yhtä hyvin kantagermaanin kuin kantasuomenkin eriaikaiset äännekannat; viimeksi mainituissa vertailuissa Wiikillä on paljon yhteistä Tette Hofstran edellä mainitun tutkimuksen kanssa, käsittelemänsä lainasanamateriaalinkin hän ilmoittaa ottaneensa juuri tästä teoksesta. Etymologioiden olisi syytä pitää mielessä tämän kuuntelutestin havainnot. Voikin siis vain jäädä odottamaan, miten Wiikin työ vaikuttaa lainasanatutkimukseen. Toistaiseksi siitä – yllättävää kyllä – ei ole näkynyt merkkejä.

OSMO NIKKILÄ